

WHEN THE ABORTIONIST IS A WOMAN

Helga, the law, and shame in Sweden in the 1940s

LENA LENNERHED

Keywords

Illegal abortion, women's criminality, shame

Summary

In 1942, a rather ordinary middle-aged woman named Helga was sentenced to hard labor for two years and six months. She had performed thirteen illegal abortions on eleven women, and one of them, Elsa, had died. This article focuses on female illegal abortionists in Sweden in the 1940s, using Helga as its foremost example.

Helga's background was working-class and she had no formal medical education. She appears to have been a well-adjusted person: a woman with a business education who ran a cafe and a tobacco shop, a middle-aged divorced mother with two adult children. Helga was not an exception – a study from 1944 shows that several female illegal abortionists had educations and jobs. But in public debate, illegal abortionists were generally depicted as antisocial, dangerous quacks or psychopaths. Advocates for abortion reform as well as its opponents warned against the so-called quacks or lay abortionists.

A question in the article is if and how abortion and crime were linked to feelings of shame. Many unmarried pregnant women applied for legal abortions on the grounds that they would incur shame and dishonor if they bore children out of wedlock, but their applications were turned down. Elsa, the woman who died after having an abortion performed by Helga, had had strong feelings of shame because of her unwanted pregnancy and perhaps also her illegal abortion. But the sources indicate that the other women accused of having illegal abortions were not ashamed, and instead found their abortions necessary and morally right. It seems plausible that Helga found her abortion business legitimate and right, at least until the death of Elsa and the trial that followed.

Under 1940-talet utförde Helga, en medelålders kvinna i Stockholm, tretton illegala aborter på elva kvinnor. Abortverksamheten uppdagades 1942 när en av kvinnorna dog i sviterna av sin abort, och Helga dömdes till två år och sex månaders straffarbete. Artikeln handlar om kvinnliga illegala abortörer i Sverige under 1940-talet, med Helga som främsta exempel.

ABORTÖREN ÄR EN KVINNA

Om Helga, lagen och skammen i det svenska 1940-talet

LENA LENNERHED

I februari 1942 dömdes Helga M. i Stockholms Rådhusrätt till straffarbete i två år och sex månader. Helga hade enligt domen utfört fosterfördrivningar vanemässigt och för egen vinning, och hon hade därigenom vållat en kvinnas död. Helga placerades först på Långholmen för att en månad senare föras över till centralfängelset i Växjö (SE/SSA/140).

Helga var en av 558 kvinnor som det året dömdes till straffarbete. Antalet män som dömdes till samma straff år 1942 var drygt 4 000 (*Statistisk årsbok* 1945: 268). Siffrorna illustrerar ett känt faktum: att betydligt färre kvinnor än män genom tiderna dömts och döms för brott. Kvinnors och mäns brottslighet skiljer sig också väsentligt åt vad gäller brottens karaktär. Typiska kvinnobrott i historien är abort, barnamord eller överträdelser i samband med prostitution, det vill säga brott kopplade till reproduktion och sexualitet (Hofer 1983).

De kvinnor som dömdes för fosterfördrivning var i de flesta fall de som gjort abort på sig själva. Det var också dessa kvinnor som den offentliga debatten i första hand rörde: vilka kvinnornas motiv varit, hur deras sociala och ekonomiska situation sett ut, och så vidare. Men kvinnor utförde även aborter på andra kvinnor, det vill säga verkade som abortörer. I denna artikel står abortören Helga i fokus, i relation till den kunskap vi har om andra kvinnliga abortörer från samma tid, och mot bakgrund av tidens debatt och politik kring abort. Vilken bakgrund hade Helga och andra kvinnor som blev illegala abortörer, och

vilka var deras motiv? Utmärkte sig kvinnliga abortörer i något avseende jämfört med manliga, till exempel vad gäller yrke, familjeförhållanden eller ersättningar för illegala aborter? Var det lättare för dem än för män att nå kvinnor som ville ha en abort? Frågorna låter sig knappast besvaras fullt ut – abortverksamheten var illegal, och de abortörer det finns uppgifter om är i första hand de som lagfördes – men rättegångshandlingar och annat källmaterial ger en viss inblick.

Ett perspektiv i studien rör skam, det vill säga skammens förekomst i en tid när abort på vissa grunder legaliserats medan övriga aborter – en majoritet – var kriminella. Hade Helga och andra fällda abortörer skamkänslor, och i så fall för vad – för att de utfört illegala aborter, för att de i vissa fall orsakat kvinnors död eller för att de hamnat i fängelse?

I denna text ligger fokus på skam relaterat till brott, och på individens eventuella känsla av skam. I den teoretiska litteraturen om skam behandlas även frågan om huruvida skammen kan vara produktiv eller om den uteslutande är begränsande (Nussbaum 2004; Deonna med flera 2012; Stearns 2017), men denna fråga faller utanför undersökningen.

Ordet skam ligger nära ord som blygsel, vanära, nesa och vanheder, enligt *Svenska Akademiens ordbok*, medan motsatta ord anges vara heder och ära (*Svenska Akademiens ordbok*, ”skam”). *Nationalencyklopedin* definierar skam som en ”känsla av blygsel över oförmåga eller förkastlig handling” (*Nationalencyklopedin*, ”skam”). Jag finner definitionen vag, och

ett problem i sammanhanget är att en känsla (skam) definieras med en annan känsla (blygsel), vilket kanske är svårt att undvika.

Inom psykologi, sociologi och antropologi görs ibland en åtskillnad mellan skam och skuld, där den förra avser jaget medan den senare avser handlingar, det vill säga att individen känner skam för hur hen är men känner skuld för vad hen gjort. Men som historikern Peter N. Stearns visar är dessa distinktioner svårare att upprätthålla på ett historiskt material – de går in i varandra och betydelse skiftar över tiden. Stearns pekar även på en tredje historiskt verkande kategori, genans eller förlägenhet, som han finner vara en svagare och även snabbare övergående känsla än skam (Stearns 2017; se även Nash och Kilday 2010). Min tentativa definition av skam är att den är en socialt formad, liksom smärtsam och förminskande känsla kopplad till ens person eller handlingar.

Denna studie vilar på fyra premisser. För det första, att vad som uppfattas och upplevs som skam är historiskt föränderligt och avhängigt politiska, sociala och ekonomiska omvandlingar (Stearns 2017). För det andra, att brott och skam i någon mening alltid har varit sammankopplade. Äldre tiders skamstraff och skampålar var visserligen historia sedan länge på 1900-talet, men skammen var och är ändå ett kvarvarande element eftersom domar är offentliga och lagar förväntas vara normerande. Straff syftar i generell mening till att avskräcka personer från att begå brott, men även i samtiden finns (omtvistade) kriminologiska teorier och metoder

i vilka förövarens ånger och skam aktivt lyfts fram med målet att göra hen mindre benägen att begå brott igen liksom att ge brottsoffer upprättelse och möjlighet att läka (Sarnecki 2015: 60–63; se även Nussbaum 2004).

För det tredje: synen på skam, vanära och heder är sammanflätad med synen på kön. Kvinnor och män har över tid skambelagts på olika sätt och av olika anledningar, och en kvinnas heder liksom skam har ofta kopplats till hennes sexualitet. Tidiga exempel på denna skillnad kan iakttas i 1600- och 1700-talens ärekränkningssmål i svenska domstolar: en mans ära angreps framför allt genom tillmälen som tjuv, skälm eller skökoson, medan en kvinna främst vanärades genom att hon kallades hora (varierat med stripphora, gift mans hora, allemans hora, taska) (Lindstedt Cronberg 1997: kapitel 6).

För det fjärde: abortörens brott är speciellt och skiljer sig från många andra brott. Abortören stjälar inte något från en annan person, och utövar heller inte våld mot någon annan. Istället utför abortören en handling som i regel önskas av en annan person. Abortören kan ha krassa ekonomiska motiv för sina handlingar, eller altruistiska, men ett faktum är att den andra personen kan uppleva sig hjälpt. I det sammanhanget blir frågan om skam komplicerad, och det är knappast givet att abortören upplever sig göra något orätt och känner skam.

Det finns ett fåtal studier om kvinnliga abortörer i historien. I *Historier om ett brott. Illegala aborter i Sverige på 1900-talet* berör jag några fall vilka även refereras till i

denna artikel (Lennerhed 2008). I *De samhällsbesvärliga. Förhandlingar om psykopati och kverulans i 1930- och 40-talens Sverige* behandlar idéhistorikern Annika Berg den kvinnliga abortören Ester J. som åtalades för illegala fosterfördrivningar i början av 1930-talet, som straffriförklarades då hon ”på grund av psykisk abnormitet varit i avsaknad av förståndets bruk” och därefter togs in på Ulleråkers sinnessjukhus (Berg 2018: 142). Historikern Sofia Kling skriver om bilden av manliga och kvinnliga abortörer utifrån RFSU:s rådgivningskorrespondens i sin avhandling *Vi våga ej helt leva. Barnbegränsning, sexualitet och genus under den svenska fertilitetstraditionen* (Kling 2007: 191–197). Den tyska aborthistorien under 1920-talet, liksom några kvinnliga abortörer (”lay abortionists”) i en rural miljö, analyseras av historikern Cornelia Osborne i *Cultures of abortion in Weimar Germany* (Osborne 2007). Den amerikanska historikern Leslie J. Reagan beskriver en subkultur av illegala abortkliniker och aborterande kvinnor med Chicago som exempel i *When abortion was a crime. Women, medicine and law in the United States, 1867–1973* och hon omnämner även den legendariska Madame Restell som på 1830- och 1840-talen annonserade för och utförde aborter på kliniker i New York, Boston och Philadelphia (Reagan 1997: 10, kapitel 2). Den mest omfattande studien av en kvinnlig abortör är historikern Rickie Solingers *The abortionist. A woman against the law*, om Ruth Barnett som utförde cirka 40 000 aborter mellan 1918 och 1968 på eleganta kliniker i staten Oregon, och som blev smått förmögen på

sin verksamhet (Solinger 1994). Reagans och Solingers studier visar att illegala abortörer utan formell medicinsk utbildning kunde utveckla kunskaper och färdigheter – Barnett designade rentav själv en del av sina abortinstrument. De visar också att den illegala abortverksamheten under perioder kunde pågå relativt öppet och i någon mån vara accepterad så länge inga dödsfall inträffade.

Lagen

När Helga M. fängslades för illegal abortverksamhet var det sedan några år möjligt för kvinnor att ansöka om legal abort. 1938 års abortlag (beslutet fattades i riksdagen 1938 och började gälla 1939) innebar att en kvinna kunde få abort av medicinska, eugeniska och humanitära skäl, det vill säga om en graviditet och förlossning hotade hennes liv och hälsa, om allvarlig ärftlig sjukdom kunde överföras till fostret, eller om kvinnan blivit gravid efter våldtäkt eller incest. Kvinnor kunde få abort av medicinska skäl även före 1938, men här är uppgifterna få (Lennerhed 2017: 27).

Abortlagen hade införts efter intensiv debatt och efter att två statliga utredningar lagt fram sina betänkanden: abortkommittén 1935 och befolkningskommissionen 1937. Abort blev en politiserad och offentlig fråga vid denna tid. En av kontroverserna gällde abort av sociala skäl, det vill säga om en kvinna skulle kunna få abort om hon var fattig, arbetslös, bostadslös eller ensamstående. RFSU, Riksförbundet för sexuell upplysning, som bildats 1933 drev kravet att sociala skäl skulle vara grund för legal abort, och även abortkommit-

tén ställde sig positiva till detta, men det blev befolkningskommissionens linje som vann gehör: att ett socialt reformarbete och ökat stöd för kvinnor och barn skulle reducera behovet av sociala aborter och därför inte skulle skrivas in som abortskäl i lagen (Elgán 1994; Lennerhed 2002: 93–112, 2017: kapitel 1).

1938 års abortlag var inte en rättighetslag utan en undantagslag. Linjen var att de legala aborterna skulle vara få och att illegala aborter skulle bekämpas. De första åren gjordes några hundra legala aborter per år. Samtidigt fortsatte kvinnor att göra illegala aborter. Experter uppskattade att det i Sverige på 1930- och 1940-talen gjordes mellan 10 000 och 24 000 illegala aborter per år. År 1945 fälldes 412 personer i fosterfördrivningsmål, men därefter sjönk antalet kraftigt. Nedgången kan ha berott på att det blev något lättare för en kvinna att få en legal abort efter 1946 då en socialmedicinsk indikation lades till i lagen, men det kan också ha blivit lättare att finna kunniga abortörer. På 1950-talet fälldes i genomsnitt femtio personer per år för illegal abort, på 1960-talet tjugo och på 1970-talet totalt endast en person (Lennerhed 2008: 101–102).

Det är troligt att antalet illegala aborter ökade i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, i Sverige liksom i flera andra länder. En orsak kan ha varit förändrade attityder; att allt fler kvinnor ville göra abort. En ytterligare orsak till ökningen kan ha varit att abortmetoderna blev effektivare. Sonder, katetrar och livmodersprutor ersatte alltmer, eller kompletterade, äldre tiders örter och dekokter (Lennerhed

2008: 97–103). De nya metoderna innebar dessutom att den kvinna som ville göra en abort behövde en annan person som hjälp, en abortör, vilken förde in sonden eller annat instrument. Det är alltså troligt att inte endast de illegala aborterna ökade utan även antalet abortörer.

Blev de illegala aborterna mer riskfyllda med de nya metoderna? Frågan är svår att besvara. Även äldre tiders örter och dekokter kunde vara farliga och ge skador på lever och njurar, och på 1890-talet avled hundratals kvinnor i Sverige av förgiftning efter att ha skrapat fosfor från tändstickor och ätit i syfte att framkalla missfall. Sonder och katettrar är rörformade instrument av gummi, glas eller metall vilka fördes upp i slidan och livmoderhalsen för att framkalla sammandragningar eller skada fostret så ett missfall framkallades. En sond kunde få ligga kvar i några minuter till flera timmar (Lennerhed 2008: kapitel 3). Aborter som utfördes på detta sätt kunde resultera i bukhinneinflammation. År 1930 avled cirka 70 kvinnor efter illegal abort, och år 1940 avled 50 kvinnor. Med antibiotikans intåg sjönk dödligheten. Siffrorna visar att illegal abort kunde leda till infektioner, sterilitet och död. Men ett faktum är att flertalet illegala aborter var säkra, och att illegala abortörer kunde vara skickliga (Lennerhed 2008: 54–59). En del kvinnor avled även efter legal abort men i dessa fall var det i regel kvinnans bakomliggande sjukdom som var orsak till dödsfallen och inte abortingreppet i sig (*Betänkande i abortfrågan*: 47). Legal abort på sjukhus genomfördes kirurgiskt, bland annat genom dilatering (uppmjukning av

livmoderhalsen) och skrapning med en kyrett (Lennerhed 2008: 82).

I äldre tider var straffen stränga. En kvinna som gjort abort på sig själv kunde på 1600- och 1700-talen dömas till döden, och på 1800-talet sätts i fängelse. 1921 sänktes straffen. Den aborterande kvinnan riskerade att dömas till fängelse mellan en månad och två år – i praktiken fick alla i de fall jag studerat villkorlig dom (Lennerhed 2008: 16, 42, 50). En medhjälpare däremot kunde dömas till mellan sex månaders fängelse och två års straffarbete, och hade hen agerat vanemässigt och i vinningssyfte skulle straffet skärpas ytterligare (Elgán 1994: 73). Som medhjälpare räknades både de som förmedlade kontakt med abortörer liksom de som utförde aborter, och det var den senare gruppen som fick de strängaste straffen. År 1942 beslutade riksdagen att precisera lagen så att en abortör som agerat vanemässigt och för sin egen vinning kunde få upp till sex års straffarbete (*Betänkande i abortfrågan*: 38). Den aborterande kvinnan dömdes alltså betydligt mildare än abortören vilket troligen berodde på att det fanns en viss medkänsla och förståelse för henne. Hon skulle klandras för sin brottsliga och omoraliska handling men kunde samtidigt ses som offer för eländiga levnadsvillkor eller hänsynslösa män som smet undan ett faderskap. För abortören uttrycktes dock ingen förståelse.

Bilden av abortören

”Smutsabortören” eller ”kvacksalvarabortören” var en återkommande retorisk figur i 1930- och 1940-talens svenska

abortdebatt, och skapade bilden av en klåpare som för vinnings skull gjorde osäkra aborter med strumpsticka eller sond på desperata kvinnor. Även i andra länder spreds bilden av den farliga och samvetslösa abortören; i Storbritannien och USA varnades för "the back-alley butcher" (Brookes 1988: 37; Reagan 1997: 133).

Elise Ottesen-Jensen, RFSU:s grundare och första ordförande, beskrev målade ett möte i "obygden" med en halvfull skogsarbetare som även var ortens abortör: "Jag ser på honom. På de smutsiga nävarna, de rinnande ögonen, den snustuggande, stinkande munnen" (Ottesen-Jensen 1932: 37). Ottesen-Jensen och RFSU kämpade på 1930-talet för att legalisera abort av medicinska, sociala och eugeniska skäl. Samtidigt skickade hon ett antal kvinnor till läkare för illegal abort, och vid ett tillfälle dömdes hon för medhjälp till abort (Lennerhed 2008: 34–35, 53). Illegaliteten var för Ottesen-Jensen ett problem, men att abortören var en kvackare ett större. Osborne ser samma tendens i Tyskland under 1920-talet, det vill säga att de illegala lekmanabortörerna utgjorde ett gemensamt angreppsmål för abortmotståndare och abortreformatorer. Reformsinnade läkares legaliseringskrav kunde gå hand i hand med en kamp mot illegala aborter (Osborne 2007: 94).

Kvacksalvarabortören förekom även flitigt i tidens romaner och filmer. I Charlotte Stefansons starkt abortkritiska roman *Gula kliniken* (1937) var det en sjöman som knäckte extra som naturläkare; "den glupskaste kvinnomördare" enligt bokens protagonist och hjälte, doktor

Jörn (Stefansson 1937: 235). I kampen mot kvacksalvarabortören förenades reformivrare och abortmotståndare.

De illegala abortörerna framställdes i tiden som ett gissel för samhället och en fara för kvinnorna. Men vilken kunskap fanns om dem? I det statliga utredningsarbetet låg fokus på de aborterande kvinnorna och deras motiv. Men en mindre studie av abortörerna genomfördes av läkaren Gunnar Inghe, engagerad i RFSU och sakkunnig i 1941 års befolkningsutredning. Inghes studie "Abortörerna" publicerades som en bilaga i befolkningsutredningens *Betänkande i abortfrågan* SOU 1944: 51.

Inghe hade ur Centrala fångregistret för åren 1940–1942 funnit 120 personer som dömts till fängelse eller straffarbete för "grova fosterfördrivningsbrott". Personer som istället underkastats vård, enligt strafflagens kapitel 5 § 5, hade inte medtagits i materialet, och vad det verkar inte heller personer som förmedlat kontakter men själva inte utfört några ingrepp. Eftersom materialet inkluderar året 1942 bör Helga M. ha ingått i det.

Strafftiderna varierade men låg i flertalet fall på ett till tre år. I tio fall hade aborten lett till en kvinnas död, och några av abortörerna – kvinnor som män – hade även tidigare dömts för fosterfördrivning. Några få av de kvinnliga abortörerna hade domar bakom sig för stöld och lösdriveri medan de manliga hade blivit fällda för fler typer av brott: stöld, bedrägeri, förskingring, koppleri, fylleri med mera. Däremot var ingen av abortörerna dömda för våldsbrott.

Av de 120 abortörerna var 51 kvinnor.

Bland kvinnorna återfanns flera äldre, och majoriteten av dem var gifta, änkor eller skilda (endast 8 av kvinnorna var ogifta medan 20 av männen var ogifta). Hälften av dem var hemarbetande, andra arbetade inom textilindustrin, i affär, på kontor, hotell, kafé eller på restaurang. Två var barnmorskor, några sjukvårdsbiträden och här fanns även en föreståndarinna för ett vårdhem. Efter folkskola hade flera av kvinnorna genomgått hushållsskola, handelsskola eller barnmorskeutbildning. Inghes slutsats var att abortörerna (både kvinnorna och männen) inte utgjorde "ett klientel, på vilket lösdrivarlagen är tillämplig". Det flesta av abortörerna var i själva verket yrkeskunniga personer med en stabil yrkesutveckling, skrev Inghe. Samtidigt tryckte Inghe på att en stor del av dem var "asociala" och tidigare dömda för olika brott (Inghe 1944: 328; se även Kling 2007: 191–192).

Det var en splittrad bild av abortörerna som kom fram, så även i betänkandet. Här påtalades att Inghes studie gav en "delvis korrigerad bild" av yrkesabortörerna jämfört med dagspressens skildringar av abortörer som "imbecilla, debila och asociala element" (*Betänkande i abortfrågan*: 95, 94). Samtidigt betonades abortörernas kriminalitet, vinningslystnad och bristande ansvarskänsla. I betänkandet hänvisades även till läkaren Svedelius (opublicerade) studie av rättspsykiatriskt undersökta abortörer där ett stort antal var "sinnessjuka, intellektuellt efterblivna eller psykopater" (*Betänkande i abortfrågan*: 95). Att en del av de fällda abortörerna kunde betraktas

som välanpassade personer var med andra ord delikat för utredarna.

Helga

Av handlingarna i rannsakningsmålet mot Helga M. (1891–1962) vet vi att hon föddes utom äktenskapet och växte upp som fosterbarn på Södermalm i ett arbetarhem som hon beskrev som mycket gott. Vid 14 års ålder flyttade hon till sin biologiska mamma på Kungsholmen, konfirmerades och gick ett år på Jönssons skriv- och räkneskola i Gamla Stan. Efter två år som biträde i en manufakturaffär reste hon till USA. En barndomsvän till mamman hade en vingård i Kalifornien och tog sig an Helga tills hon lärt sig engelska. Därefter arbetade Helga med servering och städning på en skola för äldre flickor. Hon gifte sig med en svensk försäljare 1913 och paret reste sedan tillbaka till Sverige där de fick två barn. Helga skilde sig från maken 1927 och arbetade därefter som servitris, öppnade en tobakshandel på Kungsholmen för att sedan driva en damfrisering i samma stadsdel. År 1939 köpte Helga ett nykterhetskafé i Vasastan som avyttrades efter två år då det inte bar sig. När Helgas mor, som ägt en affär, dog 1937 fick Helga ett arv efter henne på cirka 20 000 kronor (motsvarar drygt en halv miljon idag). Pengarna förefaller ha runnit iväg men det framgår inte om det var till skulder i anslutning till hennes verksamheter eller något annat (SE/SSA/140).

Helga häktades i oktober 1941 och efter fyra månader dömdes hon för fosterfördrivning till straffarbete i två år och sex månader. Hon var då 51 år gammal, och

hennes barn 18 respektive 27 år. Hon bodde på S:t Eriksgatan i Stockholm i två rum och kök varav ett av rummen var uthyrt. I protokollet från rannsakningsmålet tituleras hon ”fru” eller ”frånskild hustru”. Vid tiden för domen saknade Helga fast anställning.

Vi vet inte när Helga inledde sin illegala verksamhet eller hur många aborter hon utförde. Då verksamheten var illegal är uppgifterna begränsade. De aborter vi känner till är de som Helga erkände och som hon dömdes för: totalt tretton aborter på elva kvinnor (två av kvinnorna gjorde två aborter), alla utförda mellan 1938 och 1941. Verksamheten tog stopp efter att Elsa D. dött på Mörby lasarett i blodförgiftning efter sin abort. En vecka senare, efter förhör med Elsas väninna och syster, dök polisen upp hos Helga, och vid en husrannsakan fann de en gummisond gömd under hennes huvudkudde. Så började abortverksamheten nystas upp.

I rannsakningsmålet anmälde sig ”advokaten friherrinnan” Ruth Stjernstedt frivilligt som Helgas rättegångsbiträde. Stjernstedt var dotter till Kata Dalström och ledamot av Lidingö stads barnavårdsnämnd liksom av Fredrika-Bremerförbundets arbetsutskott. Hennes motiv för att biträda Helga är inte kända, men det är intressant att hon som kvinnosaks-kvinna och advokat gjorde det. I målet bestred Stjernstedt att Elsas infektion och död orsakats av Helga eftersom inga skador fanns i Elsas ”inre könsdelar”, men läkare konstaterade efter utredning att Elsas infektion orsakats av abortingreppet.

I förhör uppgav Helga att hon gjort abort

på sig själv vid fem tillfällen. Ingreppen hade hon gjort under den tid hon var gift och orsaken var de knappa omständigheterna som familjen levde under. Vid de första tillfällena hade Helga använt en livmoderspruta och hett vatten, men sedan hade hon istället använt en gummisond som hon fört upp i livmodern och låtit sitta kvar tills blödningar kom. Kunskaper hade hon enligt egen uppgift införskaffat i USA genom att studera läroböcker i gynekologi. Det var kanske inte en slump att Helga sa sig ha inhämtat sina kunskaper i USA där den illegala abortverksamheten var mycket utbredd (Solinger 1994; Reagan 1997: kapitel 2). Men det kan också varit att hon hävdade detta för att slippa uppges eventuella kontakter i Sverige. Helgas uppgift om att hon börjat med att göra aborter på sig själv är inte orimlig. Sömmerskan Sara Ström i Alnö utanför Sundsvall, som 1940 dömdes till två års straffarbete för sexton illegala aborter, hävdade att hennes illegala verksamhet startat med flera lyckade aborter på sig själv, och att hon sedan börjat utföra aborter på andra (Lennerhed 2008: 46–47).

Den första aborten som Helga uppgav att hon utfört på en annan kvinna var på Karin P. år 1938. Året efter gjorde hon ännu en abort på Karin. Karin hade arbetat på Helgas kafé så de var bekanta med varandra. Karin kom sedan att fungera som kontaktperson för andra kvinnor, och fyra av dessa var hennes egna systrar. Helga levde och verkade lokalt, boendes och med verksamheter i en relativ geografisk närhet på Kungsholmen och i Vasastan. Flera av de kvinnor hon utförde aborter på levde

i samma område. Helgas tobaksaffär, frisersalong och kafé bör ha gjort henne till ett bekant ansikte för många i området och banade troligen väg för henne när hon inledde sin abortverksamhet. En av kvinnorna uppgav till exempel att hon hört att kvinnan med damfriseringen gjorde aborter. Sådana lokala nätverk av abortörer, medhjälpare och aborterande kvinnor var knappast ovanliga. Idéhistorikern Annika Berg berättar i sin bok *De samhällsbesvärliga* om Ester J. som utförde ett stort antal aborter på kvinnor på 1920- och 1930-talen utifrån kontakter förmedlade av en kvinna på Kungsholmen (Berg 2018: 132). Abortören Ivar Olofsson som fälldes 1935 för sin mycket omfattande abortverksamhet uppgav att han inledningsvis, då han utförde aborter i ett inre rum på sin sjukvårdsaffär på Södermalm i Stockholm, hade samarbetat med uppåt trettio ”sond-tanter” (Lennerhed 2008: 22).

Om Helgas motiv kan vi bara spekulera. För polis och domstol angav hon olika skäl och sa emot sig själv. I ett första förhör efter Elsas död uppgav Helga att hon utfört aborter för att hon behövde pengar. Längre fram sa hon att hon agerat av ”ömsinhet”, och att hon inte saknade medel för sitt uppehälle. Helga tog mellan 30 och 50 kronor för en abort, priser som är jämförbara med andra abortörers vid samma tid som verkade i arbetarmiljö (abortören Ivar Olofsson som vände sig till medel- och överklasskvinnor tog mellan 200 och 600 för en abort) (Lennerhed 2008: kapitel 1). Det är svårt att avgöra om Helga främst ville hjälpa andra kvinnor, eller om hon i första hand var ute efter pengar. Kanske

båda skälen var viktiga för henne; att få en förtjänst och samtidigt hjälpa önskat gravida kvinnor ur en svårighet. Men att påtala ”ömsinhet” kan också varit ett sätt att försöka blidka domaren – att Helga inte agerat för vinnings skull.

Helgas abortredskap var gummisonden. Hon rengjorde först sonden i kokande vatten, förde upp ett finger i kvinnans underliv för att konstatera livmoderöppningens läge, smorde in sonden med zinksalva och förde sedan upp den. Sondens fria ände var fäst med en gasbinda som knöts fast runt kvinnans midja. Sondens fria ände fick vara kvar någon dag tills blödningar kom. Kvinnorna uppgav att de fått kraftiga blödningar och smärtor efteråt, några omtalar ”blodlevar” men ”inget fosterliknande”, någon en ”blodklump” som hon spolade ned i toaletten och en menar att hon fött fram ett ofullgånget foster (SE/SSA/140, bilaga 21).

Aborterna skedde hemma hos kvinnorna eller i Helgas lägenhet. Efter några dagar besökte Helga kvinnorna och fick tillbaka sonden. Vid sidan av den kvinna som avled var det en kvinna som fick uppsöka sjukhus efter ingreppet, medan övriga uppgav att de känt sig fullt friska efter aborten och att de direkt eller efter några dagars vila återvänt till sina arbeten och vanliga liv.

De elva kvinnorna som Helga utfört abort på dömdes till fängelse i två eller tre månader, men de fick alla villkorliga domar. Två män och två kvinnor som förmedlat kontakt med Helga dömdes för medhjälp, och en av dem – en make till en av kvinnorna – dömdes till sex måna-

ders fängelse (ovillkorligt) medan övriga fick villkorliga domar. Varken Helga eller kvinnorna var tidigare bestraffade. Av de elva kvinnorna var sju gifta eller skilda, och flera hade barn. Den yngsta var arton år och den äldsta fyrtio, men flertalet var över trettio år. Köksbiträde, fabriksarbeterska, tidningsbud och kokerska är exempel på yrken som kvinnorna hade, andra beskrevs som ”hustru” åt en plåtslagare eller en elektriker.

De aborterande kvinnorna kan, förutom Elsa, alla betecknas som arbetarklass. Det är dock viktigt att komma ihåg att kvinnor i alla samhällsskikt gjorde aborter – i Olofssonaffären hade många av de fällda kvinnorna typiska medelklassyrken. Inte heller är Helga, eller för den delen de andra abortörerna i Inghes studie, representativa. Illegala aborter genomfördes även av läkare men då de sällan blev åtalade är uppgifterna om dem begränsade (Lennerhed 2008: 35, 53).

De abortörer som fälldes vid denna tid var såväl kvinnor som män. Vi kan endast spekulera kring vilken betydelse abortörens kön hade. Det är troligt att kvinnor gärna vände sig till en kvinnlig abortör, dels för att denna själv ofta hade egna erfarenheter av graviditet och förlossning, dels för att abortingreppets intimitet och kroppsberöring kunde upplevas som lättare med en kvinna. Ålder bör också haft betydelse. Att Helga var en mogen kvinna med livserfarenhet och vuxna barn ingav nog förtroende. Samtidigt var det säkert viktigt för kvinnorna att den person de vände sig till var kunnig, och kvinnor som hade råd vände sig därför helst till en

läkare – som vid denna tid oftast var en man. Troligt är annars att kvinnor gärna uppsökte barnmorska eller sjuksköterska om de hade möjlighet, och om de fann någon som utförde aborter. Men en illegal abort hemma på kökssoffan behövde heller inte upplevas som riskfylld om abortören var känd för att ha utfört lyckade ingrepp tidigare, som i fallet Helga.

Att medhjälparen var en kvinna kan ha spelat roll. I fallet Helga var det som nämnts Karin som förmedlade flera av kontakterna mellan abortönskande kvinnor och Helga. I flera andra rättsfall från tiden förekommer kvinnliga medhjälpare och kontaktpersoner till manliga abortörer (Lennerhed 2008: 39–43).

Det framgår inte av handlingarna i målet mot Helga hur hon såg på sina kunskaper och sin skicklighet. Men att hon, enligt hennes egen utsago, utfört flera aborter på sig själv bör ha gett henne självförtroende. När hon sedan gjorde ingrepp på andra kvinnor och dessa gick bra, är det rimligt att tro att hon uppfattade sig själv som relativt skicklig på området. Men så avled Elsa, och därmed var abortverksamheten över. Helga vallades av polisen till bårhuset för att se Elsas döda kropp. Vad Helga kände efter Elsas död framgår inte, men Elsas liv var till ända och Helgas eget i kras, och situationen bör ha rymt såväl chock som förtvivlan. Domstolen fann Helga skyldig. Om hon själv kände skuld inför Elsas död, eller skam för att bli stämplad som en brottsling, vet vi inte. Men det är mycket möjligt att hon inte uppfattade sin abortverksamhet som felaktig eller skamlig så länge den gick bra.

De åtalade kvinnorna blev troligen chockade och oroliga när de ett eller två år efter sin abort hos Helga kallades till polisförhör. Min slutsats efter att ha tagit del av handlingarna i detta mål liksom ett antal andra från samma tid och som jag behandlat i *Historier om ett brott*, är att många kvinnor inte alls kände skam inför sin illegala abort utan att de såg den som en rätt de tog sig och en nödvändighet i en svår situation. Den offentliga och politiska debatten om abort, liksom vetenskapen om en verklighet av abortnätverk och ett stort antal illegala aborter, minskade troligen skammen. Men att hamna inför domstol och bli dömd som en brottsling kan nog ha spätt på den.

Abortörer och aboriterande kvinnor bröt mot lagen, men de bröt även mot normer för kvinnligheten. Under 1930- och 1940-talen var moderskapsidealen starka, det vill säga att moderskap sågs som kvinnors både naturliga och främsta livsmål. Men många kvinnor som gjorde abort hade redan barn, och de gjorde abort för att de inte ville eller hade råd att skaffa fler. Andra ville skjuta fram sitt barnafödande, eller så ville de inte ha barn alls (Lennerhed 2017: 92). Att många kvinnor valde att göra abort istället för att fullfölja sin graviditet var en slags normavvikelse i det tysta.

I Elsas abort och död var skammen påtagligt närvarande (SE/SSA/140, bilaga 4 och 13). Elsa var 40 år, arbetade som biträde på Nordiska kompaniet och hade tidigare varit kontorist. Hon hade inga barn, var ogift och bodde inneboende på Södermalm. Hennes bror var filosofie licentiat och hennes syster sjuksköterska

vilket pekar på att Elsa hade en mer utbildad omgivning än de andra kvinnorna i Helgafallet.

Den man som Elsa blivit gravid med (efter en tillfällig förbindelse) uppgav i förhör att hon sagt att det med hänsyn till hennes släkt var otänkbart för henne att föda ett utomäktenskapligt barn, och att hon ville få kontakt med en abortör. En väninna till Elsa berättade att Elsa varit förtvivlad och haft självmordstankar. Hur Elsa fick kontakt med Helga blev aldrig klarlagt i rättegången. Efter sin abort blev Elsa sängliggande med hög feber och flera i hennes omgivning blev oroliga. Elsas syster ville att hon skulle uppsöka läkare, men Elsa vägrade och skylldes till en början på halsfluss och blåskatarr. Då hon blev sämre tillkallade systemen en läkare som ordinerade omedelbar sjukhusvård. Elsa ville bestämt inte till sjukhus, och till systemen sa hon: "Det kan jag inte, för då får du skämmas för dina kamrater" (SE/SSA/140, bilaga 4). Hon berättade att hon varit gravid och att hon fått missfall (men utan att nämna aborten). Systemen kallade till slut på ambulans och Elsa togs in på Mörby lasarett. Det hade då gått tio dagar sedan abortingreppet. På sjukhuset drog läkare slutsatsen att Elsa gjort en abort, vilket hon slutligen medgav. Trots blodtransfusion och sulfabehandlingar avled Elsa efter 19 dagar på sjukhuset. Enligt obduktionsprotokollet var orsaken till Elsas död en septisk infektion som i huvudsak utgjordes av en utbredd och varig bukhinneinflammation (SE/SSA/ 140, bilaga 13).

Vanära och skam återopades – utan framgång – som abortskäl av många

kvinnor som ansökte om legal abort vid denna tid. Skammen att bli en ogift mor kunde vara nog så kännbar, och mer i medel- och överklass än i arbetarklassen (*Betänkande i abortfrågan*: 78, 232; Lennerhed 2017: 37–38). Enligt de uppgifter som kom fram, fyllde Elsas utomäktenskapliga graviditet henne med stor skam. Min tolkning är att hon även kände skam över sin illegala abort, och därför ljög om sitt tillstånd och in i det sista vägrade uppsöka läkare. Vi vet inte om Elsa hade överlevt om hon hade uppsökt sjukhus tidigare, eller om infektionen hon fått ändå inte hade gått att hejda. Eller uttryckt på annat sätt: skam präglade Elsas upplevelse av sin situation, men vi vet inte om det var skammen som tog hennes liv.

Kvinnofängelset i Växjö

Helga anlände till fängelset i Växjö i mars 1942, efter att ha suttit i häkte i fyra månader och på Långholmen en månad. Hon hade enligt fångrullan med sig 4 kronor och 76 öre i kontanter, och persedlar till ett värde av 107 kronor (Kriminalvårdsanstaltens i Växjö arkiv, Fångrulla, DIII a: 109). Centralfängelset i Växjö, som byggts vid 1800-talets mitt, var sedan 1910-talet ett kvinnofängelse med upptagning från hela landet (Nilsson 1996: kapitel 3). Året då Helga anlände fanns där cirka 100 kvinnliga interner. Många av dem var dömda för stöld, medan andra för brott som bedrägeri, misshandel, bordellverksamhet eller fosterfördrivning. Fängelset var på många sätt en kvinnovärld, och inte bara sett till fångarna. Fängelsepastorn

var visserligen man, men lärarinnan på fängelset var kvinna liksom de så kallade vaktfruarna (manliga fångvaktare kallades vaktkonstaplar). Dessutom styrdes verksamheten av Rut Grubb, Sveriges första kvinnliga fängelsedirektör. Grubb var läkare, aktiv i Fredrika-Bremerförbundet och i Högerkvinnorna, och fängelsedirektör från 1938 och fram till sin död 1952.

På Växjöfängelset fanns en sysal så en kan förmoda att Helga fick tillbringa en hel del tid vid symaskinen för att framställa skjortor och handdukar. Helga var inte den enda kvinnan som dömts för fosterfördrivning. Vid samma tid satt barnmorskan Anna F. på Växjöfängelset, dömd för fosterfördrivning för tredje gången, liksom Olivia S., dömd till ett års straffarbete. Olivia ansökte om villkorlig frigivning med hänsyn till sina fyra barn: ett barn på skolhem, ett på sanatorium och två mindre som maken hade svårt att ta hand om då han fått en inkallelseorder. Eftersom Olivia enligt anstaltsnämnden verkade uppvisa uppriktig ånger och ingen fanns som kunde "ersätta husmodern" fick Olivia sitt straff förkortat (Lissing 2018: 61–62, 69).

På kvinnofängelset bedömdes fångarnas skötsamhet utifrån ett system med fyra olika klasser. Att bli uppflyttad en klass innebar vissa mindre förmåner och lättnader, och systemet antogs underlätta övergången till ett liv i det fria. Helga sågs uppenbart som skötsam; efter några månader på fängelset flyttades hon upp till andra uppförandeklassen, och ett år senare till den tredje. Däremot försämra-

des hennes hälsa. Läkarens besöksjournal vittnar om ömma och svullna leder (Kriminalvårdsanstaltens i Växjö arkiv, Läkarens besöksjournal DIII ka: 2), och inför ansökan om villkorlig frigivning beskrevs Helga som sängliggande i svår värk men ”som alltid vid gott mod” (Kriminalvårdsanstaltens i Växjö arkiv, Kuratorns koncept BI b: 3). I oktober 1943 släpptes Helga fri. Hennes straff förkortades därmed med nio månader. Inför frigivningen utsågs Helgas son till hennes arbetsgivare och en annan manlig släkting utsågs till övervakare.

Slutord

Kände Helga skam för de illegala aborter hon utfört? Frågan kan inte ges ett entydigt svar, men vad jag visat i denna studie är att abortörer som Helga inte nödvändigtvis kände skuld och skam inför sin verksamhet utan tvärtom kan ha ansett att de mot en billig penning hjälpte de kvinnor som samhället svek. I den offentliga debatten framställdes dock illegala abortörer som samvetslösa klåpare, trots uppgifter om att de kunde vara kunniga såväl som socialt välfungerande. Medan en viss förståelse fanns för att kvinnor i vissa fall ville göra abort, så var retoriken och politiken gentemot de kriminella abortörerna hård och fördömande.

Efter fängelset bodde Helga en tid i en egen lägenhet, men resten av sitt liv levde hon på olika vårdhem i södra Stockholm (Överståthållarämbetet för Skatteärenden, SSA). Helga hade reumatism och hon avled av hjärtsvagheter 1962 då hon var 71 år gammal. Jag intervjuar Helgas dotterdotter

Ann år 2019. Hon var åtta år gammal när Helga dog och har vaga men positiva minnen av henne. När Ann var i övre tonåren berättade hennes mamma, Helgas dotter, att Helga suttit i fängelse. Informationen var kortfattad, och ordet fosterfördrivning nämndes men inte så mycket mer. Barnen till Helgas son har först på senare tid fått reda på att Helga utförde illegala aborter och satt i fängelse (författarens intervju med Ann G. 26 februari 2019). Vi vet inte om Helgas dotter och son själva kände skam inför sin mammas handlingar, eller om de undvek att tala om händelserna av hänsyn till henne. Kring Helgas abortörsverksamhet och fängelsevistelse rådde tystnad.

Referenser

OTRYCKTA KÄLLOR:

Författarens intervju med Ann G, 26 februari 2019.

SE/SSA/140 Stockholms RR Avd. 4 i brottmål, Protokoll i brottmål A1A: 478, år 1941 mål nr 567, Stockholms stadsarkiv.

Överståthållarämbetet för Skatteärenden, Mantalsavdelningen, D II (adressregister 1926-1967), Stockholms stadsarkiv.

Kriminalvårdsanstaltens i Växjö arkiv. Fånggrulla, DIII a: 109, Läkarens besöksjournal DIII ka: 2 och Kuratorns koncept BI b: 3, Riksarkivet Landsarkivet i Vadstena.

TRYCKTA KÄLLOR:

Berg, Annika (2018) *De samhällsbesvärliga: förhandlingar om psykopati och kverulans i 1930- och 40-talens Sverige*. Stockholm: Makadam.

Betänkande i abortfrågan SOU 1944: 51.

Brookes, Barbara (1988) *Abortion in England 1900-1967*. London: Croom Helm.

Deonna, Julien A, Rodogna, Raffaele och Teroni, Fabrice (2012) *In defense of shame: the faces of an emotion*. New York: Oxford University Press.

Elgán, Elisabeth (1994) *Genus och politik: en jämförelse mellan svensk och fransk abort- och preventivmedelspolitik från sekelskiftet till andra världskriget*. Uppsala: Uppsala universitet.

Hofer, Hanns von (1983) *Brott och straff i Sverige: historisk kriminalstatistik 1750-1982: diagram, tabeller och kommentarer*. Statistiska centralbyrån.

Inghe, Gunnar (1944) Abortörerna. Bilaga 6 i *Betänkande i abortfrågan* SOU 1944: 51.

Kling, Sofia (2007) *Vi våga ej helt leva: barnbegränsning, sexualitet och genus under den svenska fertilitetstraditionen*. Umeå: Umeå universitet.

Lennerhed, Lena (2002) *Sex i folkhemmet: RFSU:s tidiga historia*. Uppsala: Gidlunds.

Lennerhed, Lena (2008) *Historier om ett brott: illegala aborter i Sverige på 1900-talet*. Stockholm: Atlas.

Lennerhed, Lena (2017) *Kvinnotrubbel: abort i Sverige 1938-1974*. Möklinta: Gidlunds.

Lindstedt Cronberg, Marie (1997) *Synd och skam: ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*. Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet.

Lissing, Thomas (2018) *Kvinnofängelset i Växjö: en främmande värld innanför murarna*. Växjö kommun.

Nash, David och Anne-Marie Kilday (2010) *Cultures of shame: exploring crime and morality in Britain 1600-1900*. London: Palgrave Macmillan.

Nationalencyklopedin, skam. <http://www.ne.se/uppslagsverk/ordbok/svensk/skam> [2019-02-12].

Nilsson, Roddy (1996) *Växjöfängelsets historia 1848-1995: institutionen, människorna och brotten under hundrafemtio år*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.

Nussbaum, Martha C (2004) *Hiding from humanity: disgust, shame, and the law*. Princeton och Oxford: Princeton University Press.

Ottesen-Jensen, Elise (1932) Bilder ur det sexuella mörkret. *Populär tidskrift för sexuell upplysning* 1: 37.

- Reagan, Leslie J (1997) *When abortion was a crime: women, medicine and law in the United States, 1867-1973*. Berkeley: University of California Press.
- Sarnecki, Jerzy (2015) *Introduktion till kriminologi. 2, Straff och prevention*. Lund: Studentlitteratur.
- Solinger, Rickie (1994) *The abortionist: a woman against the law*. Berkeley: University of California Press.
- Statistisk årsbok* (1945) Tabell 224. För förbrytelser sakfälld i första instans åren 1866-1942. Sakfällda för förbrytelser mot strafflagen.
- Stearns, Peter N (2017) *Shame: a brief history*. University of Illinois Press.
- Stefanson, Charlotte (1937) *Gula kliniken*. Stockholm: Åhlen & söner.
- Svenska Akademiens ordbok*, skam. <http://www.saob.se/skam> [2019-09-30].
- Usborne, Cornelia (2007) *Cultures of abortion in Weimar Germany*. New York: Berghahn Books.

Nyckelord

Illegal abort, kvinnors kriminalitet, skam

Lena Lennerhed

Institutionen för historia och samtidsstudier

Södertörns högskola

141 89 Huddinge

E-post: lena.lennerhed@sh.se